

Державне управління

УДК 338.4(447):351.823

Лозинська Тамара Миколаївна

*доктор наук з державного управління, професор,
завідувач кафедри публічного управління та адміністрування
Полтавська державна аграрна академія*

Лозинская Тамара Николаевна

*доктор наук по государственному управлению, профессор,
заведующий кафедрой публичного управления и администрирования
Полтавская государственная аграрная академия*

Lozynska Tamara

*Doctor of Public Administration, Professor,
Head of the Department of Public Management and Administration
Poltava State Agrarian Academy*

Малько Юлія Сергіївна

*консультант з гендерно орієнтованого бюджетування
Національний демократичний інститут міжнародних відносин (NDI)*

Малько Юлия Сергеевна

*консультант по гендерному бюджетированию
Национальный демократический институт
международных отношений (NDI)*

Malko Yuliia

*Gender Budget Consultant
National Democratic Institute of International Affairs (NDI)*

**ОБҐРУНТУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ
СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ
ОБОСНОВАНИЕ КОНЦЕПЦИИ МОДЕЛИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ
ПОЛИТИКИ СЕЛЬСКОГО РАЗВИТИЯ
JUSTIFICATION OF THE CONCEPT OF STATE RURAL POLICY
MODEL**

***Анотація.** Розроблена концепція моделі державної політики сільського розвитку ґрунтується на інтеграції механізмів державного управління та місцевого самоврядування із залученням підсистем політики; виходить із ідеї мінімізації економічних і соціальних негативних наслідків урбанізації та підтримки стандартів міської культури в сільській місцевості; окреслює форми суспільної взаємодії, характер управління та спрямування заходів політики сільського розвитку залежно від стану сільських поселень, умов життя сільських мешканців і рівня урбанізації суспільства. Запропонована концепція дозволяє узгодити між собою механізми, функції, суб'єкти управління та території, а також взяти до уваги загальносвітові тенденції урбанізації суспільства з метою мінімізації негативних наслідків зміни форми розселення населення.*

***Ключові слова:** урбанізація, сільський розвиток, модель державної політики, місцеве самоврядування, державне управління.*

***Аннотация.** Разработана концепция модели государственной политики сельского развития основывается на интеграции механизмов государственного управления и местного самоуправления с привлечением подсистем политики; исходит из идеи минимизации экономических и социальных негативных последствий урбанизации и поддержки стандартов городской культуры в сельской местности; определяет формы*

общественного взаимодействия, характер управления и направления мероприятий политики сельского развития в зависимости от состояния сельских поселений, условий жизни сельских жителей и уровня урбанизации общества. Предложенная концепция позволяет согласовать между собой механизмы, функции, субъекты управления и территории, а также принять во внимание общемировые тенденции урбанизации общества с целью минимизации негативных последствий изменения формы расселения населения.

Ключевые слова: *урбанизация, сельское развитие, модель государственной политики, местное самоуправление, государственное управление*

Summary. *The concept of the model of rural development state policy is based on the integration of mechanisms of public administration and local self-government with the involvement of policy subsystems; proceeds from the idea of minimizing economic and social negative consequences of urbanization and support standards of urban culture in rural areas; outlines the forms of social interaction, the nature of the management and direction of activities of rural development policy, depending on the state of rural settlements, the living conditions of rural inhabitants and the level of society urbanization. The proposed concept allows to coordinate mechanisms, functions, subjects of management and territory among each other, as well as to take into account the global trends of society urbanization in order to minimize the negative consequences of changing the form of population settl.*

Key words: *urbanization, rural development, model of state policy, local self-government, state administration.*

Творення політики обумовлюється сукупністю ідей, які протягом тривалого часу можуть бути домінантними при прийнятті політичних рішень, безвідносно до результативності чи ефективності запропонованих заходів. Ідея, що є формою мисленнєвого відображення дійсності, або відбиває загально визнані суспільні переконання, або демонструє нове розуміння об'єктивної реальності. Запропонована концепція моделі державної політики сільського розвитку, яка на даний час не може бути достатньо верифікованою, ґрунтується на ідеях сільського розвитку, притаманних періоду прискорення урбанізації суспільства, та ідеї формування політичних мереж. Отже, попри свою незавершеність, розроблена концепція моделі державної політики сільського розвитку враховує як тенденції трансформації поселенської мережі в Україні й країнах світу, так і зміну характеру політики держави щодо впливу на сільські спільноти.

Серед основних тенденцій сучасного етапу розвитку цивілізації дослідники називають урбанізацію, яка принципово змінює середовище проживання людини (як у місті, так і в селі), способи її діяльності, створює умови для нової соціальної взаємодії та породжує нові соціальні конфлікти. З огляду на невизначеність соціальних наслідків урбанізації, у суспільстві урізноманітнюються погляди щодо організації життєзабезпечення населення в нових умовах, а, отже, ускладнюються й завдання державної політики сприяння суспільному розвитку, зокрема сільському. Разом з цим постійно зростає інтенсивність інформаційних, енергетичних та речовинних обмінів, руху капіталу, транспортних потоків, потоків трудових ресурсів тощо. Демографічні чинники (міграція сільського населення, скорочення народжуваності в сільській місцевості тощо), які розглядаються як основні детермінанти урбанізації, є лише верхівкою глибинних соціальних зрушень, що відбулися в українському суспільстві. Наслідком зазначених процесів є

скорочення сільського населення і сільських поселень, яке в Україні через стрімкість депопулізації сільських населених пунктів, сприймається як суттєва соціальна проблема. У зв'язку з цим загострюються проблеми життєзабезпечення у сільській місцевості та набувають актуальності питання переформатування державної політики сільського розвитку, що обумовило предметне поле дослідження.

Існуюча в Україні політика держави щодо сільського розвитку є уразливою саме з точки зору її ідейної спрямованості: *ідеєю* чинної політики є адміністративне перешкоджання процесам знелюднення сільських територій і скорочення сільських поселень, *ідеєю* є стимулювання притоку населення в сільську місцевість чи *ідеєю* є підтримка та розвиток нових форм розселення населення? Політика, в принципі, може або захищати чинний порядок, або кидати йому виклик, але в обох випадках політики наражаються на критику, якої важко уникнути через віддаленість періоду прояву позитивних соціальних зрушень, тому важливо зводити до мінімуму заходи популістського характеру (хоча це й не завжди вдається з огляду на існування виборчих циклів).

Оскільки на сьогоднішній день модель державної політики сільського розвитку в Україні є аморфною і маловиразною, її творці визнаються винними за низький рівень сільського розвитку, громадські активісти та представники місцевого самоврядування в сільській місцевості вимагають більшого патерналізму з боку держави та покарання винних, а також наполягають на розширенні повноважень громад щодо місцевого розвитку. Політика держави, спрямована на підтримку аграрного виробництва та розвиток сільської інфраструктури, як свідчить проведений аналіз, виявилася неефективною з точки зору запобігання скорочення сільського населення. Постає питання: необхідно змінювати заходи політики, які матимуть дієвіший

вплив на стабілізацію чисельності сільського населення, чи необхідно взагалі змінювати спрямування політики, не перешкоджаючи сільській міграції? Який з цих двох підходів є прийнятнішим з огляду на світові демографічні тенденції, які в умовах глобалізації, будуть характерними і для України?

Обґрунтовуючи відповідь на поставлені питання, слід мати на увазі наявність тісного зв'язку між чисельністю сільського населення та сільськогосподарською зайнятістю. Сільське господарство і зараз залишається однією з провідних галузей економіки, проте в країнах, що розвиваються, доля зайнятих у сільському господарстві є значно вищою (понад 2/3 зайнятого населення), ніж в економічно розвинутих країнах (менше 10%), а у США частка сільськогосподарських працівників складає лише 2,8% від усієї кількості зайнятих [1]. **Частка зайнятих у сільському господарстві** в Україні залишається найвищою серед європейських країн, причому характерним є деяке її збільшення впродовж останніх років. Якщо у 2012 р. частка зайнятих у сільському та лісовому господарстві України складала 17,2%, то у 2017 р. вона збільшилася до 17,7% [1]. Тобто, в Україні спостерігається відхилення від загальноєвропейської тенденції суттєвого зниження сільськогосподарської зайнятості, що обумовлюється загальною економічною кризою і пов'язаним із нею зростанням безробіття у галузях промислового виробництва. При цьому **додана вартість в розрахунку на одного працівника** сільського господарства в Україні є значно нижчою, ніж у країнах Європи (у 7 разів проти середнього показника по ЄС; у 13 разів – проти аналогічного показника у Німеччині; майже у 24 рази – у Франції) [1]. Очевидно, що приватний аграрний бізнес, орієнтовуючись на обслуговування європейського ринку, вимушений буде підвищувати конкурентоспроможність продукції за рахунок зростання продуктивності сільськогосподарської праці, що неминуче приведе до подальшого скорочення зайнятих у сільському

господарстві. У межах індустріального та постіндустріального розвитку суспільства дана тенденція є незворотною і характерною для усіх країн з відповідним укладом економіки. Прогнозованим є подальше скорочення чисельності сільського населення, оскільки існуюча демографічна динаміка є довгостроковою, а разом із цим спостерігатиметься і обміління сільської поселенської мережі.

Такі дослідники як Е. Лібанова, А. Ткачук, І. Прокопа, О. Бородіна та деякі інші не бачать перспектив повернення економічно активного населення до сільської місцевості найближчим часом, попри існування поодиноких прикладів збільшення його чисельності у населених пунктах приміських зон.

Крім технологічних і пов'язаних із ними економічних чинників, скорочення чисельності сільського населення обумовлено загальною демографічною ситуацією в Україні. Дані ООН показують, що за темпами скорочення населення Україна входить до першої п'ятірки країн, а експерти ООН прогнозують, що до 2050 р. населення країни скоротиться ще на 18% [2]. Глибину демографічної кризи демонструють також дані щодо динаміки чисельності дітей, новонароджених та осіб пенсійного віку. Якщо у 1991 р. кількість дітей в Україні становила 13,2 млн осіб, то в 2016 р. цей показник був на рівні 7,6 млн; кількість новонароджених за цей період скоротилася з 630 тис. до 411 тис. осіб, при цьому кількість осіб, старше 60 років залишилася майже незмінною – 9,4 млн осіб у 2016 р. проти 9,6 млн осіб у 1991 р.[3].

Тож концепція моделі державної політики сільського розвитку не може ґрунтуватися на ідеї відновлення чисельності сільського населення, оскільки вона суперечить закономірностям економічного розвитку суспільства. Село втрачає свою соціальну роль, що є непереборною силою, а, отже, політика держави, яка донедавна полягала у бюджетній підтримці сільської виробничої

та соціальної інфраструктури, має бути змінена з урахуванням виникнення нових суспільних взаємовідносин. Викладене дозволяє зробити висновок, що забезпечення сільського розвитку не є переважно технічною проблемою, як це було характерно для європейських країн початку ХХ століття, коли вивільнення робочих рук із сільського господарства унаслідок підвищення продуктивності праці компенсувалося підвищенням попиту на робочу силу в промисловості. В Україні проблема сільського розвитку має економічний, соціальний, політичний, культурний, етичний тощо аспекти і сукупність усіх цих чинників, взаємопов'язаних і взаємообумовлених вимагає залучення до вироблення відповідної політики значно ширше коло учасників, ніж, наприклад, до розроблення аграрної політики. Тому важливою складовою концепції є *визначення форми суспільної взаємодії як при реалізації, так і при розробленні політики сільського розвитку.*

На сьогодні, крім сільської спільноти, яка втратила гомогенність і спільні інтереси, можна назвати ще декілька соціальних груп, що можуть проявити цікавість до формування порядку денного політики сільського розвитку. Насамперед, це представники органів місцевого самоврядування; політичні партії; науковці; журналістські кола; представники великого бізнесу; зарубіжні донори; мешканці міст, у яких збереглися зв'язки із сільською місцевістю; мешканці міст, які хотіли б мати такі зв'язки тощо. Усі названі суспільні групи досить слабкі і погано інтегровані для того, щоб мати вагомий вплив на політику держави, тому питання сільського розвитку, безумовно, є *публічною проблемою*, але не *інституційною*, оскільки вони не знаходять належного відображення у програмних документах уряду. Між тим, М. Говлет та М. Рамеш зауважують: «...публічний порядок денний є регламентом для обговорення, а інституційний – порядком денним для дії, що вказує на початок процесу політики стосовно цієї проблеми» [4, с. 127]. На

наш погляд, запізнення із інституалізацією проблеми сільського розвитку суттєво обмежує зовнішнє ініціювання способів її розв'язання, що є типовим для ліберального стилю публічного управління, і обумовлює зростання можливостей для внутрішнього ініціювання, характерного для лобістських груп. Якість такої політики, як правило, знижується через відсутність помітного суспільного впливу.

Концептуально для розв'язання такої суспільно значущої і складної проблеми як сільський розвиток рівень державної підтримки є надзвичайно важливим, хоча констатація цього факту не означає послаблення зв'язку між державою і підсистемами політики. Існуючий рівень державної підтримки сільського розвитку в Україні є недостатнім, а розроблені проекти документів свідчать про те, що ці питання не набули пріоритетного значення у порівнянні з іншими соціально-економічними проблемами. Так, поданий до Верховної Ради проект Закону України «Про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку» потребує суттєвого доопрацювання як стосовно визначень основних понять, так і щодо обґрунтування основних пріоритетів та завдань. Не зупиняючись на детальному аналізі законопроекту, зазначимо лише, що серед зазначених у Ст. 6 законопроекту пріоритетів державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку (10 пунктів) до пріоритетів власне сільського розвитку можна віднести лише три з них: підвищення рівня зайнятості сільського населення і мінімізація соціального виключення у сільській місцевості; підвищення стандартів якості життя у сільській місцевості; відновлення, збереження культурної спадщини та покращення екосистем у сільській місцевості [5].

Змістовно державна політика сільського розвитку має враховувати історичний процес підвищення ролі міст у соціально-економічному розвитку

суспільства і проникнення міського способу життя в сільську місцевість (процес урбанізації). Дослідники відмічають специфіку сучасного етапу урбанізації – наявність світової тенденції до зміни характеру розселення людей: від зростання автономних міст до створення систем поселень (агломерацій), до складу яких можуть входити як міста, так і сільські населені пункти. З огляду на це політика сільського розвитку ускладнюється, набуває більш диверсифікованого характеру по відношенню до окремих населених пунктів і більш уніфікованого по відношенню до стандартів життя сільських і міських мешканців. Зараз у процесі об'єднання територіальних громад та децентралізації влади майже не звертається увага на природну пов'язаність мешканців приміських населених пунктів з містом як економічним центром, що є визначальним при формуванні агломерацій. Тому в жодному нормативному документі не йдеться про забезпечення вільного вибору місця роботи в межах агломерації, розвиток доступного транспортного сполучення, формування органів влади, мінімізацію негативних наслідків урбанізації як для села, так і для міста. Побудована на відповідних концептуальних положеннях політика сільського розвитку здатна, наприклад, уповільнити темпи зовнішньої трудової міграції та переорієнтувати її на внутрішні регіони, пристосувати інфраструктуру міст до обслуговування більшої кількості населення з урахуванням нових вимог до якості життя [6].

Загальна схема концепції моделі державної політики сільського розвитку наведена на рис.

Необхідно підкреслити, що присутня на схемі певна впорядкованість елементів концепції політики зовсім не означає впорядкованість реального процесу творення державної політики, який в умовах децентралізації управління стає ще більш невиразним процесом, оскільки не лише супроводжується послабленням влади держави, а й здійснюється під впливом

тиску більшої кількості суб'єктів (міністерств, комітетів, галузевих асоціацій, місцевої влади, місцевих бізнес-груп, громадських активістів, міжнародних донорів тощо) на більшій кількості управлінських рівнів. Переміщення повноважень щодо вирішення питань життєзабезпечення сільського населення на рівень громад і зростання ролі останніх у формуванні політики сільського розвитку не виключає участі у цьому процесі суб'єктів вищих управлінських рівнів (державних і наддержавних). Тому такою важливою є інтеграційна основа запропонованої концепції, але навіть за наявності консенсусу між суб'єктами політики щодо сутності проблем завжди існує ймовірність виникнення розбіжностей стосовно причин їх появи, способів розв'язання, відповідальності тощо. Оскільки на сьогоднішній день спостерігається асиметричність відносин між органами державної влади та іншими неурядовими підсистемами політики – держава слабо реагує на запити суспільства, тоді як організації громадян є дуже залежними від впливу держави, – варто наполягати на зміщенні акцентів у бік збільшення публічності процедур політики: ініціювання, обговорення та включення до порядку денного. Місцеве самоврядування, яке перебуває у стані реформування, є досить уразливим з точки зору державного та інших впливів: «Це означає наявність потужного впливу з боку системи державного управління, органів влади та корпорацій, які мають свої цілі та інтереси в управлінні місцевими громадами та очікують їх певної реакції у відповідь на реалізацію власних інтересів» [7, с. 96].

Рис. 1. Загальна схема концепції державної політики сільського розвитку

Джерело: розробка автора

Отже, від ролі та сили впливу держави й інших підсистем політики буде залежати характер прийняття рішень щодо включення питань сільського

розвитку до складу відповідної політики (табл.). У всякому випадку її ідейна спрямованість може бути досить уразливою через відсутність консолідації або переважання містечковості при виявленні пріоритетності проблем.

У даний час передчасно говорити про консолідований чи навіть виразно децентралізований характер формування політики сільського розвитку, отже концептуальна модель державної політики не є раціоналістичною, що узгоджується з позицією Г. Саймона, який ще всередині ХХ століття проаналізував причини слабкої раціональності державної політики взагалі.

Таблиця 1

Характер формування порядку денного державної політики сільського розвитку в залежності від ступеня впливу на прийняття рішень держави і підсистем політики

Держава	Місцеве самоврядування та інші підсистеми політики	
Ступінь впливу	Сильний	Слабкий
Сильний	Консолідований	Централізований
Слабкий	Децентралізований	Спонтанний

Джерело: розробка автора

Обмеженнями раціональності, на думку автора, слугують: а) обмежена здатність творців політики розглянути всі можливі варіанти (особливо в умовах обмеженого часу); б) обмежена їх здатність прорахувати наперед усі можливі наслідки варіантів рішень; в) обмежена можливість політиків щодо порівняння позитивних і негативних наслідків усіх варіантів рішень [8]. Викладені зауваження дозволяють стверджувати, що запропонована модель реалізуватиметься у інкрементному форматі і передбачатиме перебіг політичного процесу шляхом переговорів і компромісів між його учасниками.

Звичайно, консолідація є найбільш бажаною формою суспільної взаємодії, але результати проведеного дослідження свідчать, що процес досягнення консолідації буде тривалим через ряд обставин.

– велика кількість політичних суб'єктів ускладнює вибір, а обмеження їх числа не сприйматиметься в сьогоdnішньому суспільстві як раціональна необхідність. Швидше, прагнення до обмеження числа учасників політичного процесу наражатиметься на суспільний опір;

– організаційні умови, регламенти, політичні обмеження тощо суб'єктів прийняття рішень суттєво різняться, узгодження позицій завжди пов'язане із додатковими витратами часу;

– через різницю в поглядах проблема може бути погано структурованою, що обумовлюватиме прийняття помилкових рішень і витрати часу на їх усунення;

– зростання обсягів недостовірної, неперевіреної, хибної інформації спотворює уявлення суб'єктів політики як стосовно змісту проблем сільського розвитку, так і стосовно їх масштабу;

– прискорення змін тягне за собою і скорочення термінів для прийняття рішень, а обмеження такого ресурсу як час не лише сприяє накопиченню помилок, але й виступає перешкодою на шляху поширення публічності (на публічне обговорення відводиться обмежений час).

Пропонована концепція моделі державної політики сільського розвитку припускає також інкрементний характер формування ідейної основи політики та вибору векторів її спрямування. Зараз ми можемо констатувати, що ні децентралізація владних повноважень, ні створення ОТГ не забезпечили стійкої динаміки розвитку сільської (не лише сільськогосподарської) економіки, підвищення соціальної активності громад та суттєвого покращення середовища проживання. Усе очевиднішим стає той факт, що

«...без поширення позитивного впливу міст на розвиток сільських територій, без включення сільських територій у мережі із містами та містечками, говорити про певне глобальне покращення ситуації в селах є марною справою» [9].

Обстоюючи ідею мінімізації економічних і соціальних негативних наслідків урбанізації та підтримки стандартів міської культури в сільській місцевості як основу державної політики сільського розвитку, крім іншого, зверталася увага на вже інституційовані положення щодо імплементації цієї ідеї в життя. Так, у Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року наголошується, що міські агломерації можуть стати «точками економічного зростання», а також обґрунтовується необхідність поширення позитивного впливу великих міст на навколишні території. За Методикою формування спроможних територіальних громад, затвердженою постановою уряду від 8 квітня 2015 р. №214, також зазначається: «Формування спроможних територіальних громад здійснюється у такій послідовності: визначення потенційними адміністративними центрами міст обласного значення та населених пунктів, що мають статус районних центрів, та зон їх доступності». На практиці ж міста обласного значення до 2017 р. було фактично виключено з процесу об'єднання через відсутність узгодженої позиції щодо процедур перегляду меж районів та проведення виборів у таких громадах.

Концепція моделі державної політики сільського розвитку не може ґрунтуватися на ідеї відновлення чисельності сільського населення, оскільки вона суперечить закономірностям економічного розвитку суспільства. Політика держави, яка донедавна полягала у бюджетній підтримці сільської виробничої та соціальної інфраструктури, має бути змінена з урахуванням виникнення нових суспільних взаємовідносин. Розроблена концепція

державної політики сільського розвитку ґрунтується на такій формі взаємодії як *консолідація зусиль держави і підсистем політики на основі інтеграції механізмів державного управління і місцевого самоврядування.*

Оскільки на сьогоднішній день спостерігається асиметричність відносин між органами державної влади та іншими неурядовими підсистемами політики – держава слабо реагує на запити суспільства, тоді як організації громадян є дуже залежними від впливу держави, – варто наполягати на зміщенні акцентів у бік збільшення публічності процедур політики: ініціювання, обговорення та включення до порядку денного.

Процеси урбанізації, зміна форм розселення населення, існування якісно неоднорідних населених пунктів, які потребують різних підходів щодо підтримки їх розвитку, обумовлюють перспективність запропонованої концепції моделі державної політики сільського розвитку та передбачають її подальшу розробку з проведенням типології населених пунктів, прийняттям законодавства стосовно управління агломераціями, створенням диференційованих програм підтримки сільської економіки, стимулюванням співпраці між сільськими та міськими громадами.

Література

1. Сільське господарство України та деяких інших країн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.csi.org.ua/?p=2271>
2. ООН: Україна входить у топ-5 країн світу за темпами скорочення населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gordonua.com/ukr/news/society/oon-ukrajina-vhodit-u-top-5-krajinsvitu-za-tempami-skorochennja-naselennja-228556.html>

3. Чисельність наявного населення України: статистичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/13/Arch_nnas_zb.htm
4. Говлет М. Дослідження державної політики: цикли та підсистеми політики / М. Говлет, М. Рамеш; перекл. з англ. О. Рябова. – Львів: Кальварія, 2004. – 264 с.
5. Про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку: Проект Закону України від 04.10.2018 №9162 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64742
6. Засадко В. В. Механізми розвитку сільських територій в умовах урбанізації та міграції з села у місто [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ird.gov.ua/sep/sep20136\(104\)/sep20136\(104\)_266_ZasadkoVV.pdf](http://ird.gov.ua/sep/sep20136(104)/sep20136(104)_266_ZasadkoVV.pdf)
7. Бікулов Д. Т. Ресурсне забезпечення розвитку місцевих громад: [монограф.]. /Д. Т. Бікулов. – Запоріжжя: КПУ, 2015. – 419 с.
8. Саймон Г. А. Адміністративна поведінка : Дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції : пер. з англ. / Г. А. Саймон. – Вид. переробл. і доповн. числен. заув. авт. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
9. Про місто і село [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.csi.org.ua/partnerstvo-mizh-miskymy-ta-silskymy-terytorialnymy-gromadamy-yak-efektyvny...>